

"JE MOET VAN BINNEN UIT BEGRIJPEN OF JE ZULT HET NOOIT BEGRIJPEN."

Interview met George L. Mosse

Egbert Brink en André Huitinga

Hoe is het irrationele in de geschiedenis te bevatten met de beperkingen van een rationele geest? Hierover hebben cultuurtheoretici als Huizinga, Cassirer, Elias en Steiner hun hoofd gebogen dan wel gebroken. Ook George Mosse zouden we in deze traditie kunnen plaatsen. Centraal in zijn werk staat de menselijke blik op zijn omgeving, niet zozeer die (historische) werkelijkheid zelf. Als cultuurhistoricus ziet hij het als zijn taak om de mythen die deze menselijke blik vertroebelen bloot te leggen, om, in zijn woorden, "een nieuwe confrontatie met de realiteit te forceren". Dit streven resulteerde in talloze essays en een tiental boeken, waarin hij zijn (on)uitgesproken visies verkondigt. Een greep uit zijn oeuvre: *Germans and Jews, the Right, the Left and the search for a "Third Force" in pre-Nazi Germany* (1970), *The Nationalisation of the Masses; Political Symbolism and Mass Movements in Germany, from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (1975), *Nationalism and sexuality; Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (1985). George Mosse is momenteel verbonden aan de Universiteit van Madison, hij doceerde in Amsterdam en Jeruzalem, en is mede-oprichter en redacteur van *Journal of Contemporary History*.

Mosse werd in 1918 in Berlijn geboren en groeide op als jongste telg van de geassimileerde Joodse familie Mosse, eigenaars van een internationaal persbureau en uitgeversconcern (van o.a. het prestigieuze *Berliner Tageblatt*). Onder de dreiging van het Nazi-regime kwam hij via Parijs terecht in Cambridge waar hij zijn belangstelling voor de geschiedenis ontwikkelde. Gespecialiseerd in de Middeleeuwen en de vroeg-Moderne tijd verdiende hij zijn wetenschappelijke sporen met zijn onderzoek naar de religieuze oorsprong van de Verlichting. Na de oorlog valt een ommezwaai te bespeuren: In de Verenigde Staten doceert hij een jonge, vooral Joodse, generatie de ideeën van de *Frankfurter Schule* als onderdeel van de recente Europese culturele geschiedenis. In 1964 verschijnt zijn boek *The Crisis of German Ideology*, waarmee hij bij de thematiek belandt die hem de daarop volgende decennia bleef fascineren; het nationalisme en, de geperverteerde vorm, het fascisme.

Mosse keert zich in zijn werk in het bijzonder tegen de lineaire ideënhistorische interpretatie van de Duitse geschiedenis als de *Heilslinie*, die de geesten van o.m. Luther, Schopenhauer, Nietzsche en Hitler verbindt. Hij benadrukt de historische context van de filosofieën en heeft meer aandacht

voor de verbreiding ervan onder het grote publiek. Dit publiek, de massa, als tegenhanger van de intellectueel, het individu, is niet slechts toeschouwer, maar vormt in Mosse's ogen de sleutel tot het begrip van de ontwikkeling van een vaag romantisch denken over het Duitse Volk tot de esthetiek van het Derde Rijk.

Uitgangspunt van dit interview is het boek waarin hij dit proces beschreven heeft; *The Nationalisation of the Masses*. Hij analyseert hierin het nationalisme als een geseculariseerde religie, dat gebruik maakte van de mythes en symbolen onttrokken aan het Duitse landschap en de geschiedenis. Nationale monumenten en feesten vormden de altaren van de moderne tijd en legden de grondslag voor een nieuwe massapolitiek, waarin de meerderheid van de Duitsers hun ziel en zaligheid verkocht aan de nieuwe staat. Deze massabeweging, voortkomend uit de idee van volkssouvereiniteit, kreeg met de opkomende industrialisering in de tweede helft van de negentiende eeuw een conservatief karakter. De natie creëerde haar buitenstaanders; het waren de nieuwe stereotiepen van de Jood, als de typische stadsmens, en de homoseksueel, als ondermijner van de bourgeois-moraal (zie *Nationalism and Sexuality*), die als tegenbeelden fungeerden. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had het nationaliseringsproces zich voltooid. Achtereenvolgens stortte Duitsland zich in twee irrationele oorlogen.

"In het Duitsland van vandaag schuilt geen enkel gevaar meer", is de mening van George Mosse, maar het aspect van politieke liturgie en ceremonieel blijft hem intrigeren, zoals blijkt uit zijn onlangs verschenen boek *Fallen Soldiers*. Wij spraken George L. Mosse, net terug uit Berlijn, in Amsterdam, waar hij in het kader van het symposium 'Breukvlak in Nederland' een voordracht hield over het begrip 'decadentie' in Europees perspectief (december 1990).

Om te beginnen, kunt u ons iets vertellen over uw nieuwste boek Fallen Soldiers?

Het boek gaat over de herinnering aan de Eerste en Tweede Wereldoorlog. In het bijzonder over de glorieuze aspecten ervan, niet zozeer over de verschrikkingen. Hoe de horror van de oorlog werd verwerkt... door de veteranen, de staat. Het gaat dus eigenlijk over de cultus van de gevallen soldaat, de martelaren van de oorlog bij wijze van spreken, en hoe oorlogsbegraafplaatsen en -monumenten werden ontworpen. In de tweede plaats gaat het over de mensen die deze cultus verbreidden: de mensen die vrijwillig naar het front gingen. Het is een geschiedenis van vrijwilligers in het leger vanaf het ontstaan van de eerste moderne legers ten tijde van de Franse revolutie, de eerste legers met dienstplicht.

Een bewuste poging om de oorlog te verheerlijken?

Wel, het is een soort aanvaardbaar maken van de oorlog, want er was nu sprake van een oorlog waarin iedereen mee moest vechten en niet slechts een paar huurlingen. Eigenlijk een soort propaganda voor de oorlog, alhoewel, het is meer dan propaganda. Men geloofde er werkelijk in. Vooral na de Eerste Wereldoorlog werd het belangrijk het roemrijke van de oorlog te onderstre-

pen om de verschrikkingen van de oorlog te kunnen vergeten. De staat nam deze taak op zich om zodoende de oorlog deel te laten uitmaken van het leven van alledag. De Eerste Wereldoorlog was hiervan het hoogtepunt.

Waarom de Eerste Wereldoorlog?

Het was eigenlijk de eerste kennismaking van de Europeanen met het fenomeen van grote aantallen slachtoffers. Zoiets had men nog niet eerder meegemaakt. In vorige oorlogen waren er wel veel doden, maar het waren korte oorlogen en het was niet zo'n massaal gebeuren. De Eerste Wereldoorlog was de eerste grote oorlog en veroorzaakte, hoe zal ik het zeggen, *memorial customs*. De militaire begraafplaatsen bijvoorbeeld zijn ontstaan uit de Eerste Wereldoorlog, omdat men toen grote aantallen gesneuvelden moest begraven. De onbekende soldaat ook. Het was een Franse uitvinding die al snel door de meeste staten geïmiteerd werd. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dat allemaal: geen onbekende soldaat en geen oorlogsmonumenten meer. In Rusland misschien nog, maar niet in de rest van Europa. Het zijn niet langer plaatsen ter herinnering aan de oorlog, maar eerder waarschuwingen ertegen.

Dus de symboliek van de oorlog veranderde?

Ja, zeer. Deels kwam dat omdat de burgerbevolking evenzeer bij de oorlog betrokken was geweest als de militairen. Men kon in ieder geval geen scherpe scheidslijn meer trekken.

Is er vanuit uw hele oeuvre gezien een zekere ontwikkeling naar dit boek toe, of is dit meer een aanvulling op uw algemene theorie over de massabewegingen en het nationalisme?

Er is niet werkelijk sprake van een duidelijke ontwikkeling, maar het gaat natuurlijk over de politiek van de massa's en ook het falen ervan, want in 1939 had deze politiek geen werkelijk succes. De mensen wilden geen oorlog in 1939. Hitler kreeg geen applaus, zelfs niet toen hij naar het parlement reed om de oorlog uit te roepen. Dus toen de oorlog werkelijkheid werd, overschaduwden de verschrikkingen toch alle pogingen die gedaan waren om de oorlog te verheerlijken. Maar, inderdaad, het heeft te maken met massapolitiek en met het belang van dit symbolisme, zeker.

Karl Kraus waarschuwde hier ten tijde van de Eerste Wereldoorlog als één van de weinigen al tegen, niet?

Ja, maar ik was slechts zijdelings geïnteresseerd in de pacifistische beweging, omdat ik me af moest vragen waarom het pacifisme nooit succes had in Europa. Dat is een interessante vraag op zich.

Waarom had het nooit succes?

Dat is moeilijk om te zeggen. De mythe van de oorlog was erg sterk. De miljoenen die er bij betrokken raakten wilden niet horen dat het een slechte zaak was. En toen kwam de anti-fascistische strijd, waarin zelfs links niet tegen de oorlog kon zijn. In de Spaanse burgeroorlog bijvoorbeeld moest men wel voor één kant kiezen. Het was niet erg praktisch om pacifist te zijn en dus bleef het een kleine sekte. Vandaag de dag is het pacifisme überhaupt *out* denk ik, omdat het pacifisme tegen iedere oorlog moet zijn. Je kunt niet voor de ene oorlog zijn en tegen een andere. Je moet werkelijk tegen alle oorlogen zijn. En die gedachte is denk ik niet levendiger dan in de jaren na de Eerste Wereldoorlog. Het is nog steeds een vraag waarom na de verschrikkingen van de beide wereldoorlogen het pacifisme niet zo aansloeg.

U beschouwt de Eerste en Tweede Wereldoorlog als deel uitmakend van één periode?

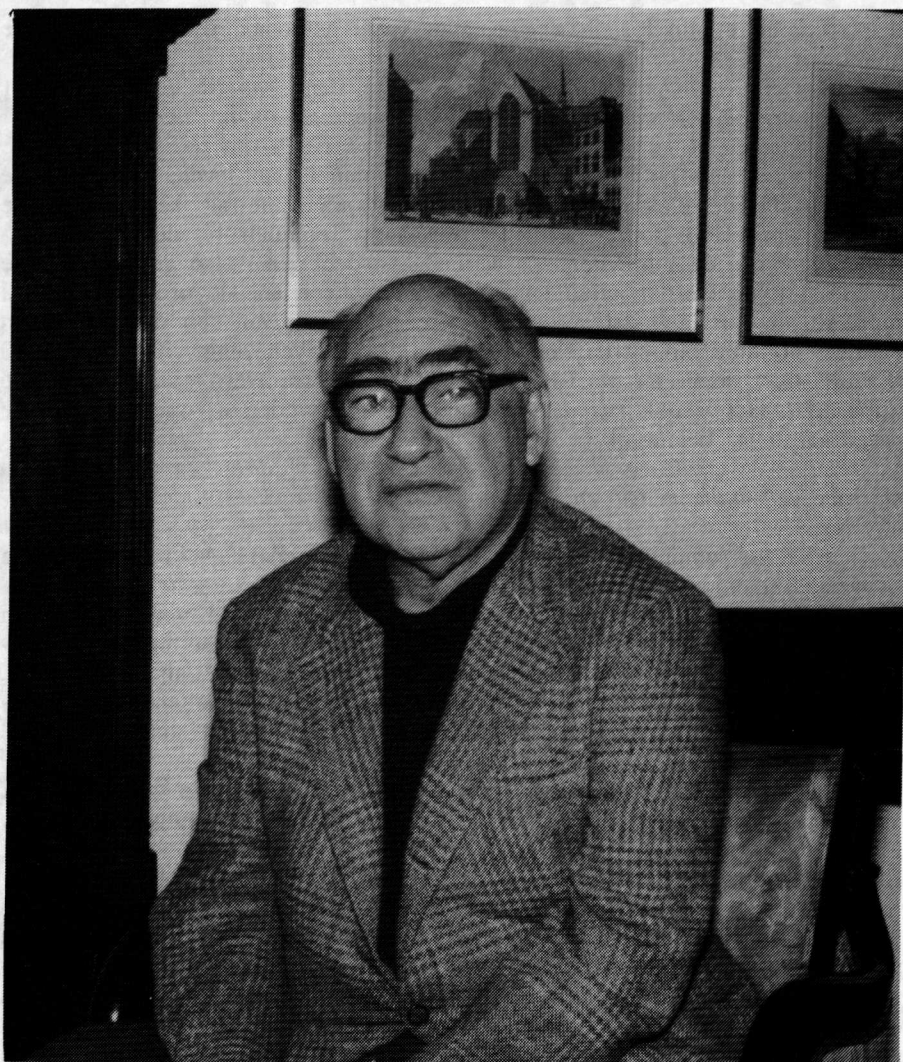
Ja, want in de verslagen landen waar mijn belangstelling in het bijzonder naar uitgaat, Duitsland, Italië, bleven de mythen sterk. In die landen heerste het idee - al voordat de fascisten aan de macht kwamen - dat de oorlog nooit was afgelopen. Men erkende in ieder geval de vrede niet. Veel tijdgenoten zagen het als één oorlog.

Stemt u overeen met historici die de moderne wereld laten beginnen rond 1870, 1880?

Nee, de moderne periode begint bij de Franse Revolutie, waar veel van de vraagstukken van het modernisme voor het eerst verschijnen. Vooral in de politiek: een soort massa-politiek, een vorm van massa-symbolisme enzo. Het hele concept van het volk is het concept van de Franse Revolutie. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd alles naar een hoger plan getild, of hoe je het ook noemen wilt. Maar de Franse Revolutie is het werkelijke begin.

Vanaf de jaren 1880 was er een soort van revolte tegen de moraal en de manieren van de middenklassen. Zulke opstanden waren er altijd al geweest, maar kwamen daarvoor meestal van buiten de middenklassen. Ik heb het eens de *anti-bourgeois-bourgeois-revolution* genoemd, omdat in de jaren '80 de arbeidersklasse er niet serieus bij betrokken was. Het was meer gericht tegen een manier van leven. Maar in zekere zin ontstaat die levensstijl juist ook in deze periode. Het begint met de studentenprotesten in de jaren dertig van de vorige eeuw, maar wordt zeer intens in de jaren tachtig omdat er toen sprake was van een nieuwe fase in wat je het modernisme kunt noemen. Groten-deels door de manier waarop nieuwe technologieën in het menselijk bewust-zijn 'inbraken'. De nervositeit bijvoorbeeld die het gevolg was van het nieuwe fenomeen treinreizen.

Peter Gay beschreef de Weimar-periode eens in Freudiaanse termen als een soort vader-zoon-conflict, als een generatieconflict. Zouden we het 'Fin de Siecle' ook met behulp van dit beeld kunnen analyseren?

George Mosse.

Ik ben geen Freudiaan. Dat generatieconflict is allemaal heel mooi, maar u moet niet vergeten dat er een heleboel ouderen waren die het met de jongeren op veel punten eens waren. Neem de Duitse jeugdbeweging. Men protesteerde, maar veel van de ideeën, zoals de liefde voor de natuur en de verheerlijking van de jeugd, dat waren algemene ideeën. U moet niet vergeten dat rond de eeuwwisseling, in Duitsland in ieder geval, Nietzsche populairder werd dan Schopenhauer. Er waren vele opstanden van de jeugd, maar ze werden opgenomen door de ouderen. Ik denk dat de sterke kant van de middenklasse-moraal juist haar flexibiliteit is. Je zag het in de jaren 1880 en je zag het weer in de jaren 1960, de bourgeois-moraal werd simpelweg uitgebreid; er werden meer dingen getolereerd. Wie financierde het tenslotte,

de futuristen en de jeugdbeweging...alles werd gefinancierd door de oudere generatie.

In welke verhouding staat dat met de door u gebruikte term "third force"?

Het is meer een politieke term dan een manier van leven; een politieke stroming die de dialoog aanging met zowel marxisme als kapitalisme. De stroming ging door tot na 1918 en was vooral populair bij de avant-gardebewegingen als de Futuristen. Ze waren geen deel van welke gevestigde orde dan ook, maar werden uiteindelijk toch binnen een sociale orde getemd. Al moet je niet vergeten dat er ondertussen sprake was van een verschuiving in de hele houding binnen de samenleving. Ik zou willen zeggen dat rond 1900 het algemeen aanvaard was dat de jeugd bewonderd werd en niet meer de ouderdom. Het is ook iets dat met het leger verbonden is, opeens wordt de jeugd als ideaal belangrijk.

De idee van authenticiteit en irrationaliteit van de jeugd...

Ja, het waren romantici. Men vocht tegen de 'oppervlakkigheid' die zij in de bourgeoissamenleving zagen. Daartegenover wilde men expressies van binnen-uit plaatsen. Met andere woorden: men wilde dingen ervaren en niet alleen van de buitenkant opnemen. Het was natuurlijk een protest tegen de maatschappij, maar ook de ouderen wilden dingen ervaren. Zoals patriottisme. Men zag dat als een innerlijke ervaring. Dus uiteindelijk hadden de opstandigen en de mensen waartegen men in opstand kwam veel met elkaar gemeen.

Welke rol speelt het besef van een algemeen verval, decadentie, als karakteristiek van het 'Fin de Siecle' in Europa in deze zucht naar ervaringen?

Decadentie was iets anders. Het was aanvankelijk niet een scheldwoord, maar een verwerping van alles dat de burgerij dacht dat slecht was in het modernisme: de gebreken van de moderne mens, de nervositeit, de uitdaging van de verhoudingen tussen de sexen, waren een signaal. Decadentie was aanvankelijk dus een soort spiegel voor de samenleving. Zij die de decadentie als een uitdaging zagen, de 'aanhangers' van de decadentie, droegen dat als een onderscheiding, maar dat was maar een kleine groep zoals de futuristen, de expressionisten vooral en mensen zoals Oscar Wilde en Gabriel d'Annunzio. Maar uiteindelijk werd veel van wat deze kunstenaars aantrok opgenomen in de samenleving. Het idee van moderniteit, de liefde voor snelheid en moderne technologie, dat werd onderdeel van de samenleving. Decadentie blijft bestaan als woord voor iets dat je projecteert op de *outsiders* van de samenleving, een soort spiegelbeeld van die samenleving. Voor wat betreft de rol van de politiek: deze verhief de essentiële dingen voor een samenleving als soliditeit en prestatiedrang. Aan de andere kant bleef decadentie fascineren. Iemand betaalde tenslotte voor die schilderijen. Zolang het maar geen al te grote bedreiging vormde voor de politieke situatie.

Een andere vraag; er wordt wel gesproken over een generatie van 'Exilhistoriker', een generatie die onder druk van het Nazi-regime in de Verenigde

Staten terecht kwam. Identificeert u zich met deze generatie en de denkbeelden die deze voorstaat?

Niet werkelijk, nee. Ik was te jong toen ik met mijn studie geschiedenis begon. Ik weet ook niet wat het eigenlijk inhoudt. Voor sommigen, zoals Peter Gay, betekent het de verheffing van de rede, de Verlichting. Rationalisatie als reactie tegen de ervaringen uit de tijd van het fascisme. Ik neem aan dat in zekere zin niemand van ons die ervaring echt verwerkt heeft. Als je die generatie bekijkt, Peter Gay, Fritz Stern, ikzelf en zo zou je er nog veel meer kunnen noemen, dan zie je dat we op de een of andere manier bezig zijn met -zij het niet fascisme of nationaal-socialisme- in ieder geval toch irrationele politiek. Of men probeert het rationalisme te verheffen en daarmee verbonden vaak ook de parlementaire democratie. Even afgezien van mijzelf zien zij de wereld -zoals de meeste historici doen- door de ogen van het parlementaire bestuur als de enige ware definitie van democratie. Dat is historisch onjuist. Ik denk dat communisten of zelfs fascistten hun bewegingen evenzeer als democratisch gezien hebben, omdat men een gevoel van betrokkenheid had. Misschien zelfs een groter gevoel van deelname in het politieke ritme, dankzij de gedeelde mythen en symbolen, dan mensen in een parlementaire democratie. In zekere zin nemen die namelijk alleen maar deel wanneer ze gaan stemmen.

Denkt u niet dat ook juist de democratie 'totalitaire' eigenschappen heeft, dat ook deze in alle gebieden van het menselijk leven doordringt?

Ik geloof dat de mensen graag een volledig ingericht huis hebben. Het was het succes van het fascisme en voor een zeker deel het succes van het communisme dat men alles kon verklaren in de wereld. Het is mijn ervaring dat zelfs de jonge mensen vandaag zich pas werkelijk een deel van iets gaan voelen wanneer ze gezamenlijk marcheren naar een gebouw of monument. Je hebt een bepaald brandpunt nodig vanwaar de sprekers hun stem kunnen verheffen, dat is zinvol. Dus voor veel mensen is dit de definitie van democratie, omdat er sprake is van een gevoel van deelname. Dat wat men de politieke massabewegingen zou kunnen noemen heeft veel overgenomen van het socialisme. Het hele idee van een hal binnenmarcheren met vlaggen en liederen en de cultus van de vlag, dat zijn werktuigen van het socialisme geweest.

Ja, maar dat zijn de symbolen. Als je kijkt naar wat de massabewegingen werkelijk bereiken wil dan is dat een soort van eenheid en stabiliteit; geen echte verandering van de maatschappij.

Niet noodzakelijkerwijs. Deze bewegingen, ook die met een middenklasse-basis, willen juist veranderingen. Het fascisme wilde veranderingen. Het al dan niet willen van veranderingen heeft niets met deze bewegingen van doen. Het zijn protesten vóór veranderingen en protesten tégen verandering. Het gaat er alleen om hoe je de massa's voor jou zaak kunt mobiliseren. Vandaag lijkt dat niet zo belangrijk, omdat het goede tijden zijn. Maar het zou in tijden van crisis zo weer kunnen gebeuren.

Als we naar Oosteuropa kijken...

Daar gebeurt het. Steeds weer. Dat is werkelijk politiek door massabewegingen. De wens naar verandering heeft er niets mee te maken. Men kan gemanipuleerd worden.

Als we een stad als Berlijn nemen, dan zien we dat de symbolen van het fascisme en communisme nu samenkomen. Gelooft u dat er zich in de nabije toekomst in Duitsland opnieuw een proces voltrekt zoals u beschreven heeft in het boek de "Nationalisation of the Masses", nu de oude symboliek haar functie verloren lijkt te hebben?

Duitsland is geen grote mogendheid meer. Het land is vast verankerd in Europa en er zijn op dit moment geen tekens voor een mogelijke crisis. Ik beschouw Duitsland vandaag niet als een gevaar. Voor wat dan ook eigenlijk. Er was al die euforie over de vereniging, maar dat verdwijnt snel onder invloed van de realiteit. De *Brandenburger Tor* is natuurlijk een soort symbool, maar meer van tijdelijke aard geloof ik. Of de Bismarck-tentoonstelling, met alleen lof en geen kritisch woord over Bismarck. Dat is een vorm van nationalisme, maar het is niet agressief meer. Ik zou niet willen zeggen dat het niet racistisch is, dat is een andere vraag. In Berlijn heb ik in een winkel een bord gezien waarop stond: "Arabieren niet gewenst." Dat mag in Berlijn. Je kunt in Duitsland niet in een vrouwenboekenwinkel als man. Dat is natuurlijk belachelijk. Absurd. In Duitsland heeft echter iedere winkелеigenaar dezelfde rechten als een huiseigenaar. Hierin loopt Europa nog erg achter, in de anti-discriminatie wetten en zo.

Laten we het over Israël hebben. U heeft het Joodse nationalisme, althans het zionisme van een aantal Joodse intellectuelen eens omschreven als een nationalisme 'met een menselijk gezicht'. Gaat er nu een bedreiging uit van het nationalisme in Israël?

Dat was het inderdaad ook lange tijd. Het is het misschien nu ook nog wel, maar laten we zeggen dat het nu onder druk staat, belegerd is... meer belegerd dan het ooit was. Dat is echter weer te wijten aan de omstandigheden, dat het bedreigende aan de oppervlakte brengt. Maar het is waar, er was lange tijd sprake van een nationalisme met een menselijk gezicht, langer dan velen van ons voor mogelijk hielden. Of het dat nu nog is... de huidige Israëlische regering is nationalistisch zoals je dat overal kunt vinden. Maar er is nog veel gebeven van het andere nationalisme in Israël en wat daarmee gebeurt dat moeten we maar afwachten.

We kunnen u wel als een kritisch wetenschapper bestempelen. Hoe belangrijk is engagement voor een historicus?

Dat is een moeilijke vraag. Ik heb het altijd opmerkelijk gevonden je werk van je privéleven te scheiden. Maar met geschiedschrijving is het moeilijker.

Privé ben ik erg voor engagement, maar voor wat mijn werk betreft ben ik echter nog ouderwets genoeg om te denken dat het extreem gevaarlijk kan zijn wanneer je het verleden wilt begrijpen. Veel van wat er over fascisme en nationaal socialisme geschreven is -en dat is afschuwelijk veel- is voor de geschiedschrijving irrelevant, simpelweg omdat men zich ging bemoeien met de visies van de politieke bewegingen zelf. Dat heeft helemaal niets te maken met het begrijpen van de beweging vanuit zichzelf. In Nederland is indrukwekkend geschreven over Anton Mussert. Dat is goede literatuur omdat het van binnenuit is beschreven. Het heeft geen stupide marxistische benadering die totaal irrelevant is omdat de mensen van marxisme toen geen benul hadden. En ook geen moraliserende benadering die even stupide is. Als Mussert slecht was dan zal dat uit de geschiedenis duidelijk worden. Geen reden om er veel tamtam over te maken. Mijn kritiek op de vele geschriften over fascisme is, is dat men niet probeert de beweging van binnen uit te begrijpen. Wil je het werkelijk begrijpen, dan moet je weten wat de mensen motiveerde die deel uit maakten van die beweging, wat je niet kunt doen als je een rivaliserende overtuiging hebt. Je moet de bewegingen van binnen uit begrijpen of je zult ze nooit begrijpen.

In Duitsland staat het nationaal-socialistische verleden de laatste jaren publiek ter discussie, onder meer tussen Habermas en Nolte in de zgn. "Historikerstreit". Stemt u overeen met iemand als Nolte, die stelt dat de Nazi-periode een zwarte bladzijde in de Duitse geschiedenis is, maar niet uniek in vergelijking met Stalin-Rusland. Het zou volgens Nolte nooit de kans hebben gekregen om daadwerkelijk 'geschiedenis' te worden?

Nee, want Nolte begrijpt het dus niet. Hij is een goed voorbeeld van wat ik zeg, omdat hij juist de Koude Oorlog wil projecteren op het fascisme en de oorlog. Lang nadat ze zijn afgelopen. Dus Nolte's ideeën zijn geheel niet van belang. Men dacht toen niet in termen van Koude Oorlog... Of Arno Meyer en dat soort historici. Ze projecteren hun visies op het verleden. Natuurlijk, iedereen heeft visies, maar het is altijd een kwestie van de mate waarin de visie een eigen rol gaat spelen. Je moet in ieder geval een poging doen om het verleden te beoordelen op grond van hoe tijdgenoten de wereld begrepen, vanuit hun wereldbeeld.

U hebt uzelf eens omschreven als een Hegeliaan.

Tja, er is een soort van dialectisch ritme in de geschiedenis, dat is wel waar. We hebben het bijvoorbeeld gehad over 'van binnen uit' en 'van buiten uit'. Je kunt in zo'n ritme geloven, maar het moet wel uit het materiaal komen. Dat klinkt erg ouderwets, maar je moet jezelf wel altijd in een hoofd denken. Om dat te vermijden schrijven veel historici nu geschiedenis zonder gezicht. Dat wordt volledig belachelijk bij historici die het nationaal socialisme beschrijven en Hitler weglaten. De meeste Hitlerbiografieën zijn ook door niet-historici geschreven. Er zijn krachten die er duidelijk iets mee te maken hebben: zonder depressie geen nationaal socialisme, zonder nationaal socialisme geen oorlog - hier komt iets van die dialectiek naar voren die ik noemde -, maar de individuele keuze heeft er ook iets mee te maken. In

Duitsland had men een individuele keuze... in de moderne tijd hebben mensen altijd een individuele keuze, althans aan het begin van iets. Dus probeer jezelf in deze bewegingen in te denken, hoe vreselijk en verwerpelijk ze ook mogen zijn.

Om nog even terug te komen op het belang van mythen en symbolen...een actuele, modieuze stroming is het post-modernisme, dat suggereert dat veel symbolen uit onze omgeving hun betekenis dreigen te verliezen. Ten tijde van het modernisme, waarin de grote massabewegingen konden ontstaan, stonden de vaste waarden van de Verlichting centraal. Deze zouden in de post-moderne tijd onmogelijk worden?

Dat is wat men altijd zegt. Ik geloof dat niet zo, omdat de mensen geloven in een *middle class way of life*, dat is dus zeker een waarde. Mensen geloven in hun respectabiliteit, dat is zeker een waarde-systeem. Anders gezegd: de mensen geloven nog steeds in een soort moreel universum, dat is duidelijk. Het is misschien veranderd, meer gecentreerd rond een materialistische oppervlakkigheid, maar men gelooft in feite nog steeds in een moreel systeem.

Postmodernisme wordt geassocieerd met een "einde der ideologieën"?

Ik weet niet wat dat betekent. Wat men bedoelt is iets wat toch al zeldzaam was: politieke filosofieën. De meeste mensen geloofden al niet in politieke filosofieën, (lachend) dat kan ik u verzekeren. Dus het lijkt me allemaal vrij knullig.

Dus de mensen blijven uiteindelijk altijd hetzelfde?

Op zekere hoogte is dat zo, ja. Hun verlangens, hun frustraties en hun hoop hebben een zekere overeenkomst. In de westerse wereld in ieder geval. Ik kan niet spreken voor de onderontwikkelde landen, daar weet ik weinig van af. Veel blijft afhangen van omstandigheden... vergeet niet dat de landen waar het fascisme sterk was, de landen waren die een oorlog verloren hadden. Of om het beter te formuleren: waar de overgang van oorlog naar vrede traumatisch was. Duitsland, Italië, Hongarije, al die landen. In de landen waar de overgang niet traumatisch was - Engeland, Frankrijk - kon men fascisme vermijden. Of Nederland dat niet eens aan de oorlog deelnam. Ik weet zeker dat zonder de Duitsers Mussert niet zo hard zou zijn gevallen. Het was wel een echte Nederlandse beweging, zoals u zult weten...een soort *common-garden-nationalisme*. Aan de andere kant willen de mensen in de moderne wereld een soort van gemeenschap nastreven. Dat is zo sinds het begin van het modernisme en zeker ook een postmodern fenomeen. Nationalisme tenslotte maakt je deel van een geheel. Iedereen wil deel uitmaken van een gemeenschap, ook al is het maar een gemeenschap van vrienden.